

WIRYDARZ – KLASZTORYNY OGRÓD OZDOBNY

Krystyna Pudelska

Instytut Roślin Ozdobnych i Architektury Krajobrazu,
Akademia Rolnicza w Lublinie

Wstęp

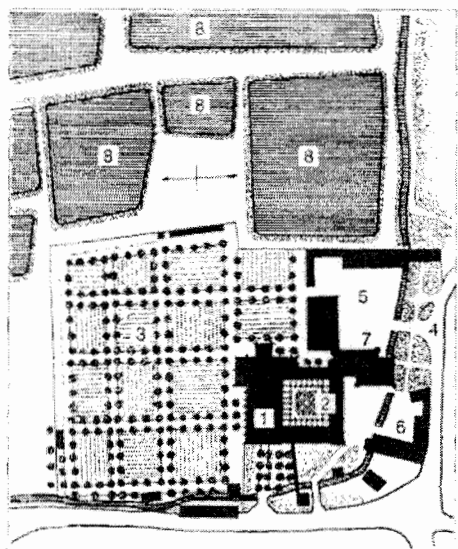
Ogrody od wieków związane były z miejscami kultu religijnego. Na przestrzeni dziejów ich wizerunek ulegał przekształceniom, przybierał rozmaite postaci, kształty i znaczenia. Głównymi źródłami poznania założeń ogrodowych tego długiego, smutnego i pełnego chaosu okresu, są nieliczne opisy, przekazy, materiały ikonograficzne. Jak dokładnie wyglądał średniowieczny ogród „trudne jest – a pewnie wręcz niemożliwe” [SZAFRĄSKA 1999]. Ówczesny ogród czerpał wzory z kultury antycznej, ale także wcielał realizacje ze sztuki bizantyjskiej. Ważnym czynnikiem w kształtowaniu europejskiej średniowiecznej sztuki ogrodowej była religia, a naczelnym zadaniem ogrodów pozostawało łączenie otaczającej ludzi przyrody z jej mistyką. Celem niniejszego opracowania było zwrócenie uwagi na bogatą symbolikę roślin występujących w ogrodach wirydarzowych. Pojawiające się tam gatunki, obok walorów zdobniczych, miały swój „niebiański rodowód”: były wykorzystywane do wysławiania łask i cnót boskich, miały naśladować ogród, będący miejscem tęsknoty do bezgrzeszności i powrotu do nieśmiertelności, biblijnego Raju z jego bogatą szatą roślinną.

Rodzaje średniowiecznych ogrodów

Ogrody średniowiecznej Europy towarzyszyły budowlom zamkowym, klasztornym, a w XII–XIII wieku pojawiały się również poza murami miast. Ich rozmieszczenie, program, układ były dostosowane do warunków topograficznych miejsca. Zwykle nie wiązały się kompozycyjnie ze sobą, ani nie wykazywały bezpośredniego powiązania kompozycyjnego z architekturą zabudowy zamkowej czy klasztornej. W obrębie obronnych budowli zamkowych były sytuowane w różnych jego miejscach i zajmowały różną powierzchnię. Decydowało o tym przede wszystkim ukształtowanie terenu, a także wielkość zamku, jego znaczenie i zasobność [MAJDECKI 1981]. Najbardziej ozdobnym był *hortus conclusus*. Towarzyszył on komnatom mieszkalnym. Ogrodzony, przeznaczony do spotkań i wypoczynku, nazwany był ogrodem różanym, gdyż tam najchętniej sadzono krzewy róż, a także zioła. W zespole budowli zamkowych mógł pojawiać się, wyodrębniony z otoczenia ogrodzeniem, ogród zielarski, tzw. *herbarium*. Natomiast w pobliżu

zatków sytuowano ogród łąkowy, miejsce spotkań i zabaw dworskich – przestrzeń otoczoną drzewami, kwitnącymi krzewami, pokrytą murawą z różnobarwnymi kwiatami, zwaną również „łąką kwietną” lub „ogrodem miłości”. Poza murami, dominowały głównie ogrody użytkowe przeznaczone do upraw specjalnych. Pojawiały się także parki łowieckie.

Klasztorne tereny ogrodowe, chociaż podlegały określonym regułom zarówno zwyczajowym, jak i zakonnym, były niezwykle różnorodne. Decydowały o tym, nie tylko dobór roślin, wielkość i kształt terenu czy położenie geograficzne, lecz także pełnione funkcje, wrażliwość estetyczna przełożonego oraz biegłość zawodowa mnicha-ogrodnika [KOBIELUS 1997]. Przeważały ogrody uprawne, które znajdowały się zwykle w bliskim sąsiedztwie zabudowań konwentu, zawsze otoczone murem (rys. 1). Stanowiły szereg regularnych kwater przedzielonych jednakowej szerokości ścieżkami, obsadzonych drzewami owocowymi, warzywami. W większych założeniach, na znacznych obszarach urządzano: sady, zielniki, chmielniki czy winnice. W obrębie murów klasztornych pojawiały się ogrody lekarskie, szpitalne, cmentarne. Jednak do najbardziej ozdobnych należały wirydarze, a także znajdujący się poza klauzurą zakonną, ogród opata. Ten ostatni charakteryzował się podobnym, jak dziedzince w klasztorze ścisłym, kwaterowym podziałem przestrzeni i przyjmował postać ogrodu reprezentacyjnego, z kunsztownym wyposażeniem oraz bogatym doбором roślin. Przeznaczony był do użytku właściciela i jego gości. Natomiast wirydarz, zamknięty arkadowymi podcieniami, był miejscem spokoju, ciszy i odosobnienia, gdzie „płynął święty czas”, w którym modlitwa i kontemplacja nadawały życiu mnichów inną jakość. Klasztorny „ogród zamknięty” łączył dwa światy: duchowy i ziemski, a pojawiające się tam elementy – budowle, roślinność, nawet kontrast cienistych korytarzy krużganków i jasnej, świetlistej przestrzeni wirydarza – miały odzwierciedlać jego izolację od świata zewnętrznego, a zarazem wstąpienie do świata zamkniętego, miały pomagać w rozumieniu, przeżywaniu treści religijnych.

Rys. 1. Mogiła pod Krakowem (XIII w.) plan założenia przy opactwie cysterskim, wg G. Ciołka: 1 – kościół z dziedzińcem wejściowym; 2 – wirydarz ramowany krużgankiem; 3 – sad i ogrody uprawne otoczone na wpół obronnym murem; 4 – zielnik i warzywniki; 5 – folwark; 6 – młyn wodny; 7 – pałacyk opacki (XVI w.); 8 – stawy rybne [BOGDANOWSKI 2000]

Fig. 1. Mogiła near Cracow, (13th cent.) a plan of the Cistercian Monastery: 1 – church with a courtyard; 2 – cloister; 3 – orchard and arable gardens surrounded with defensive wall; 4 – herb and vegetable gardens; 5 – old farm; 6 – watermill; 7 – abbot palace (16th cent.); 8 – fish ponds [BOGDANOWSKI 2000]

Zespoły klasztorne stanowiły w wielu regułach samowystarczalne „organizmy”, a ich działalność gospodarcza opierała się głównie na rolnictwie, hodowli, przetwórstwie płodów rolnych [ŁUZYNIECKA 1998]. To właśnie mnisi, w owym czasie, posiadali największą wiedzę rolniczą, sadowniczą, zielarską. Praca w polu i kontakt z przyrodą zaspokajały nie tylko ich materialne, ale i wewnętrzne potrzeby, były traktowane jako ćwiczenie umysłu i ciała, jako duchowe doskonalenie się tej grupy ludzi. Zakonnicy znający agrarny tryb życia lepiej rozumieli „ideę Raju jako ogrodu, do którego prowadzi praca i modlitwa” [KOBIELUS 1997].

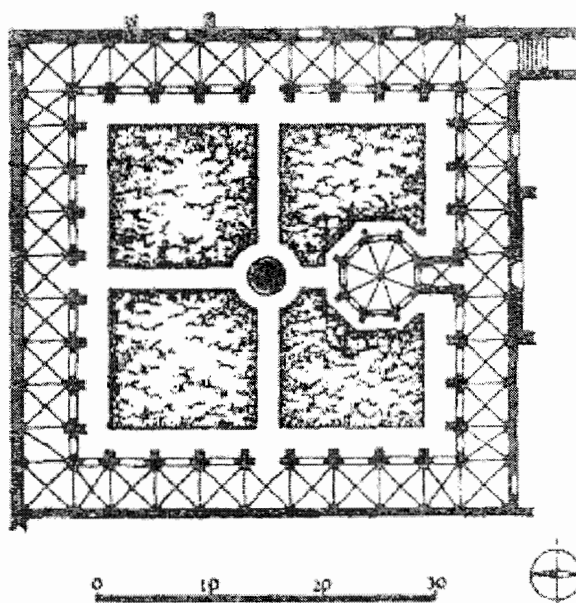
Wszystkie typy ogrodów doby Średniowiecza zarówno uprawne, zamkowe, ozdobne, różane, miłości, ogrody opackie, jak i szpitalne – stanowiły obraz tęsknoty człowieka do Raju, miejsca o szczególnym znaczeniu.

Wirydarz

Najważniejszym i stale powtarzającym się klasztornym założeniem ozdobnym był wirydarz (z łac. *viridis* – zielony, *viriditas* – zieloność, świeżość). Jego nazwa francuska „cloître” oznacza miejsce ogrodzone, a nawet więzienie. Otoczony czworobokiem zabudowy przypominał rzymski perystyl budynku mieszkalnego lub ogród publiczny obwiedziony portykiem [BALLENSTEDT 2000]. Położony w środku klasztoru ściśle wiązał się, poprzez arkadowe krużganki, z architekturą otaczających budynków. Z trzech stron przylegała do niego budowla klasztoru z najważniejszymi pomieszczeniami: kapitułarzem, refektarzem i dormitorium, czyli salami: zebrań kapituły, do spożywania posiłków i sypialnią, natomiast z czwartej – mury kościoła [SIEWNIAK, MITKOWSKA 1998; PUTKOWSKA 1999]. Był przeznaczony do użytkowania przez zakonników i niedostępny dla ludzi z zewnątrz. Jego całkowite odizolowanie od świata zewnętrznego sprzyjało wypoczynkowi, modlitwie i kontemplacji. Nazywany był „klasztornym rajem”, gdzie „...krzewi się zieleń, panuje chłód, cisza, spokój, cień i światło...” [MULIN 1986].

Wirydarz to środek i serce klasztoru, geometryczny punkt wspólnego życia.Jest miejscem, gdzie odbywają się główne czynności wspólnoty: rozdział pracy, przejście mnichów z kościoła do kapitułarza, powolna procesja w wielkie święta, rytualne ablucje przed posiłkami, głośna lektura, modlitwa, rozmyślanie...” [MULIN 1986]. Budowany zgodnie z obowiązującym w owym czasie podziałem przestrzeni *ad quadratum*, przybierał formę kwadratu lub bardzo zbliżonego do niego prostokąta. Przeważały czworoboczne, ale zdarzały się też trójkątne, trapezoidalne (jak w Thornet), wieloboczne (np. w Westminster), a nawet dziedzińce na planie koła (klasztor w Margam). W Średniowieczu właśnie za pomocą geometrii usiłowano rozumieć i przedstawiać wygląd ziemskiego Raju, będącego tworem Stwórcy. Poszczególne formy geometryczne – koło, trójkąt, kwadrat – miały znaczenie symboliczne. Kwadrat będąc figurą doskonałą i piękniejszą od innych, ze względu na zawartą w sobie dużą liczbę równych elementów, był symbolem sprawiedliwości, czy jak twierdził benedyktyński opat Beda Czcigodny – stabilności [KOBIELUS 1997]. Kwadrat i cyfra cztery wiązały się z czterema cnotami kardynalnymi, czterema ewangelistami i rajskimi rzekami, koło było obrazowym znakiem chwały, nieskończoności i sprawiedliwości Boga, a trójkąt miał przedstawiać Trójcę Świętą. Ponadto kształt i wymiary wirydarza określała dana reguła zakonna, duże znaczenie miało również ukształtowanie terenu. Według benedyktynów prawidłowym był wirydarz o wymiarze każdego z boków równym 100 stóp, czyli około 30 m.

Ten „ogród zamknięty”, z alejkami krzyżującymi się prostopadłe lub po przekątnych, tworzącymi ramiona krzyża, składał się z czterech kwater ogrodowych (rys. 2). W centralnym i najważniejszym punkcie kompozycyjnym, na przecięciu ścieżek, budowano studnię lub fontannę, mogła pojawiać się rzeźba bądź małe drzewo. Wprowadzane tam elementy ogrodowe i poszczególne gatunki roślin miały znaczenie zarówno dekoracyjne, jak i symboliczne, służyły odzwierciedleniu idealnego, niebiańskiego świata. Woda w postaci studni czy też fontanny symbolizowała wieczne życie Chrystusa [SIEWNIAK, MITKOWSKA 1998], albo nowe życie mnicha, które otrzymał od Boga w chwili rozpoczęcia swej ascetycznej klasztornej egzystencji [SIEŃKO-HOLEWA 1999]. Natomiast drzewo lub drzewem życia, spomiędzy korzeni którego „wypływały” w cztery strony świata ścieżki, przedstawiające cztery rajskie rzeki. Wnętrze wirydarza, z przestrzenią podzieloną na kwatery, obsiewano trawami lub obsadzano roślinami kwiatowymi i ziołami. Dobierano zwykle gatunki o dużych walorach ozdobnych i zapachowych, niezbyt wysokie, by „nie przesłaniały zamykających przestrzeń wirydarza krążanków” [MAJDECKA-STRZEŻEK 2003]. Sadzono również pnącza.

Rys. 2. Royaumont, plan wirydarza klasztoru cystersów (XIII w.) [MAJDECKI 1981]

Fig. 2. Royaumont, Plan of a Cistercian Monastery cloister (13th century) [MAJDECKI 1981]

O tym, jakie rośliny pojawiały się wewnątrz dziedzińców klasztornych decydowało jego przeznaczenie. W zgromadzeniach cenobijnych, w których zakonnicy prowadzili życie wspólne, ozdobny ogród wirydarzowy służył przede wszystkim modlitwie, wypoczynkowi. W zakonach eremickich, gdzie zakonnicy świadomie izolowali się od świata i prowadzili pustelniczy tryb życia, dominował jeden obszerny wirydarz, w którym pewną jego część zajmował ogród pełniący rolę ementarza-sadu, miejsce spoczynku zmarłych członków wspólnoty zakonnej. Była to przestrzeń z regularnie rozmieszczonymi mogiłami i obsadzona drzewami owocowymi. Rosnące tam np. jabłonie, orzechy miały swoją wymowę symboliczną, bowiem ciało mnicha przemienione w proch dawało życie owocom zrywanym

z drzew [SIENKO-HOLEWA 1999]. Duży wirydarz otoczony był z trzech stron pustelniami, którym towarzyszyły małe ogrody, gdzie mnisi uprawiali rośliny użytkowe i ozdobne, oddając się rozważaniom filozoficznym.

Nadrzędnym zadaniem roślin uprawianych w wirydarzach była ich symbolika religijna: ukazanie wszelkich łask boskich, jak miłosierdzie, przebaczenie czy uzdrowienie, oraz cnót Matki Bożej i Jej Syna: niewinności, skromności, pokory, wiary, oddania. Na kwaterach sadzono kwiaty, które w owym czasie odzwierciedlały piękno, tajemnicę i przemijanie. Najczęściej uprawiano krzewy róż i lilie będące zapowiedzią i znakiem budzącej się przyrody. „Drzewo różane” – roślina rajskiego ogrodu – symbolizowała mękę Pańską i mistyczne odrodzenie, a czerwona barwa płatków oraz ciernie miały wyobrażać przelaną krew, ból i cierpienie Jezusa [FORSTNER 2001]. Róże i lilie były również najstarszym świadectwem symboliki maryjnej – oznaczały dziewictwo, niewinność i czystość Najświętszej Marii Panny. Były chętnie sadzone ze względu na barwę, subtelny zapach, wykorzystywano je również do dekorowania ołtarzy oraz jako dary podczas ofiarowania. Roślinami maryjnymi uprawianymi na grzędach wirydarzy były także fiołki, konwalie, stokrotki, irysy, goździki, orliki, z ziół: szaflwia lekarska, hyzop, mięta, ruta, koper, mak, a także niskie krzewinki, jak bukszpan czy mirt. Konwalie często zastępowały lilie. Irysy oznaczające tęczę, w średniowiecznych ogrodach wskazywały na pojednanie między Bogiem i człowiekiem. Fiołki były uosobieniem pokory, a ich fioletowa barwa miała wyobrażać mękę Chrystusa. Popularna w IX wieku w klasztorach szaflwia lekarska, oprócz właściwości leczniczych i przyprawowych, przynoszenia ulgi cierpiącym, była utożsamiana z nabożeństwem do Matki Boskiej. Hyzop natomiast oczyszczał z grzechu. Kwiaty i zioła, czyli „zieleni kwiatów i traw oraz...najlepsze zapachy i wszelkie miłe wonie” [KOBIELUS 1997] grupowano na grzędach tworząc małe kwatery obwiedzione niskim żywopłotem z bukszpanu lub mirtu. W wirydarzach chętnie wprowadzono gatunki zimozielone, które przywodziły nieustannie myśl o życiu wiecznym: cis, bukszpan, bluszcz pospolity czy barwinek. Były one wyrazem nieśmiertelności, ale uchodziły również za symbol nadziei na zmartwychwstanie. Spośród wielu gatunków, w dziedzińcu klasztornym nazywanym „ogrodem Bożym”, szczególne miejsce zajmowały cztery „ziola”: fiołek, symbol przekazywanej prawdy, lilie, kwiaty czystości cielesnej, hyzop, ziele łaski niewinności, oraz róża, jako znak wytrwałości w dziełach sprawiedliwości” [KOBIELUS 1997].

Podsumowanie

Ozdobny ogród wirydarzowy był przestrzennym i programowym składnikiem klasztornych ogrodów doby Średniowiecza. O jego wyjątkowości decydowało całe bogactwo treści symbolicznych, które były wyrazem wiary ówczesnego społeczeństwa. Ta wydzielona przestrzeń w zespole budowli klasztornych, jej elementy architektoniczne, dobór roślin miały być ucieczką od świata zewnętrznego oraz obietnicą spełnienia marzeń o powrocie do Raju – ogrodu szczęścia i spokoju, do którego prowadziła przede wszystkim droga kontemplacji. Gatunki tam uprawiane swym wyglądem, walorami leczniczymi nawiązywały do najważniejszych symboli religijnych: były przejawem poszukiwania kontaktu z Bogiem i zachwyty dla Jego dzieła.

Literatura

- BALLENSTEDT J. 2000. *Architektura. Historia i teoria*. PWN. Warszawa-Poznań: 661 ss.
- BOGDANOWSKI J. 2000. *Polskie ogrody ozdobne*. Arkady, Warszawa: 341 ss.
- FORSTNER D. 2001. *Świat symboliki chrześcijańskiej. Leksykon*. PAX: Warszawa: 544 ss.
- KOBIELUS St. 1997. *Człowiek i ogród rajski w kulturze religijnej Średniowiecza*. PAX, Warszawa.
- ŁUŻYŃIECKA E. 1998. *Architektura klasztorów cysterskich na Śląsku*. Patria Polonorum, Poznań: 197 ss.
- MAJDECKA-STRZEŻEK A. 2003. *Zieleń obiektów sakralnych w Polsce – tradycja i współczesność*. Seminarium naukowe „Ogrody przyświątynne i klasztorne – rekonstrukcja, rewaloryzacja, pielęgnacja”. Wrocław, 18 VI 2003: 87–101.
- MAJDECKI L. 1981. *Historia ogrodów*. PWN, Warszawa: 942 ss.
- MULIN L. 1986. *Życie codzienne zakonników w Średniowieczu*. PIW, Warszawa: 223 ss.
- PUTKOWSKA J. 1999. *W klasztornych murach*. Ogrody 8: 36–40.
- SIEŃKO-HOLEWA I. 1999. *Wiryardze*. Ogrody 8: 41.
- SIEWNIAK M., MITKOWSKA A. 1998. *Tezaurusz sztuki ogrodowej*. Oficyna Wyd. Rytm, Warszawa: 352 ss.
- SZAFRAŃSKA M. 1999. *Ogród. Forma-symbol-marzenie*. Arx Regia (Zamek Królewski). Warszawa: 480 ss.

Słowa kluczowe: klasztorny ogród ozdobny, symbolika, roślinność, Średniowiecze

Streszczenie

Ogrody średniowiecznej Europy towarzyszą budowłom zamkowym, klasztorным, a w XII–XIII wieku pojawiają się również poza murami miast. Ważnym czynnikiem w ich kształtowaniu jest religia. Najbardziej ozdobnym jest wiryardz znajdujący się w obrębie budowli klasztornych. Jest to ogród zamknięty, przeznaczony dla mnichów. Miejsce modlitwy i kontemplacji, miejsce, w którym architektura i roślinom przypisuje się obok funkcji dekoracyjnej, różne znaczenie symboliczne.

CLOISTER – A MONASTIC ORNAMENTAL GARDEN

Krystyna Pudelska

Institute of Ornamental Plants and Landscape Architecture,
Agricultural University, Lublin

Key words: monastic ornamental garden, symbolism, plants, the Middle Ages

Summary

Gardens of Medieval Europe accompany castles, monasteries and from 12th–13th century they also appear outside city walls. An important factor which influenced their form was religion. The most decorative cloister is a part of monastic architecture. It is an enclosed garden intended for monks for pacing and praying, where plants, apart from being decorative elements, have different symbolic meaning.

Dr hab. Krystyna **Pudelska**
Instytut Roślin Ozdobnych i Architektury Krajobrazu
Akademia Rolnicza
ul. Leszczyńskiego 58
20-068 LUBLIN